

Autentična svjedočanstva o partizanskom ratu

Ratni dnevници (1942. – 1944.) Kaje (Katarine) Garibović-Lalović i Pere Lalovića, koje je za tisak priredio Dragutin Lalović, umirovljeni zagrebački sveučilišni profesor (i, nije nevažno, njihov sin), višestruki su kuriozum u svom žanru i, nedvojbeno, vrlo vrijedno izdanje. Brojni suborci su za njih znali u vrijeme kada su nastajali, jedan neovisno o drugome, a još ih je više bilo u poslijeratnim godinama među onima koji su se u različitim stjecajima prilika mogli obavijestiti o njihovom postojanju. Neupitno je bilo da je u oba slučaja riječ o sadržajem bogatim, nerijetko potresnim, uvijek autentičnim svjedočanstvima o iskustvu partizanskog rata, ponajviše u banijskim i slavonskim partizanskim jedinicama na mnogim ratištima, a nadasve u IV. i V. neprijateljskoj ofenzivi, odnosno u operacijama *Weiss* i *Schwarz*. Izuzevši poneke fragmente, nikada nisu bili objavljeni, kako za života Kaje/Katarine Garibović-Lalović (Badovinci /Mačva/, 1921. – Beograd, 2007.) i Pere Lalovića (Straševina kraj Nikšića, 1918. – Beograd, 1996.), tako ni u vremenu postojanja SFR Jugoslavije, zemlje koju su kao partizani utemeljivali i preživjeli. Objavljeni su, dakle, s dvostrukim odmakom pa su svojom izvornošću i sugestivnošću tim veći poticaj za razmišljanje svima onima koji se nikada ne prestaju pitati odakle dolazimo, gdje smo stigli i kuda idemo.

Ovo izdanje čine: Kaja/Katarina Garibović-Lalović, Tako sam zapisala“ (5–240) i Pero Lalović „Ratni zapisi“ (241–426) te priređivačevi prilozi „O autorima“ (431–432), „Kazalo imena u dnevnicima“ (433–451) i pogovor „Tako su zapisali“ (453–484). Rijetki su slučajevi da ljudi – djevojka i mladić, žena i muškarac, koje je rat zbližio i povezao za čitav život – neovisno jedno o drugom pišu ratne dnevnik i da ih uspiju sačuvati pa i, u biti, čuvati kao intimni dnevnik sve dok ih njihovi nasljednici – pored Dragutina, na pripremi rukopisa za objavljivanje radio je i njegov sin, a njihov unuk Damjan – logikom moralnog imperativa nisu objavili u Zagrebu, u Hrvatskoj, u zemlji u kojoj su njih dvoje najviše i ratovali kao partizani i u kojoj su, na koncu konca, zavoljeli.

Oba su dnevnika prebogato štivo da bismo ovom prilikom ulazili u bilo kakvu detaljniju elaboraciju njihovih vrijednosti. Osjećamo potrebu smjestiti ih u žanrovski kontekst i apostrofirati njihovu temeljnu vrijednost.

Nitko još uvijek ne može sa sigurnošću ustvrditi koliko su dnevničkih zapisa ostavili pripadnici jugoslavenskoga Narodnooslobodilačkog pokreta, iako ih je danas već vrlo malo

živih. Kada je o objavljenima riječ, mali je pak broj onih koje je moguće klasificirati kao dnevnik, tj. kao zapise o nekom vremenu koji su nastali u samome tom vremenu i koje je kao takve – ako su u međuvremenu objavljeni – moguće provjeriti usporedbom s autografima. Mnogo je veći broj onih koji su bili sačuvani kao izvorni zapisi, ali su u potonjim, poslijeratnim godinama na različite načine i s različitim motivacijama prerađivani, a da su se pritom izvorni zapisi češće gubili nego što su sačuvani. Zagrebački nakladnik Spektar, primjerice, pokrenuo je 1986. godine Biblioteku „Partizanski dnevnik i sjećanja“ u kojoj je objavljeno ukupno šest naslova: Marijan Stilinović, *Bune i otpori*, Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja: zapisi iz IV. i V. neprijateljske ofenzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*, Milutin Morača, *Ratni dnevnik*, Vladimir Nazor, *Partizanska proza*, Josip Smodlaka, *Partizanski dnevnik*, Slavko Borojević, *Po selima i šumama Jugoslavije* i Čedomir Minderović, *Za Titom*.¹ Naziv spomenute biblioteke s valjanim razlozima uključuje i dnevnik i sjećanja jer je s izuzetkom Nazorova djela u svim drugim slučajevima upitno koliko su dnevnik, a koliko sjećanja. Dnevnik Vladimira Nazora *S partizanima*, sudeći prema katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, objavljen je od 1945. do 1985. godine u 39 izdanja, a kako je ponekad objavljivan i pod drugim naslovima ili kao dio različitih autorskih cjelina, broj izdanja nesumnjivo je veći. Bilo da ga se čita kao dokument vremena, bilo da ga se čita kao književno djelo, Nazorovi su dnevnički zapisi trajno živo svjedočanstvo o ljudima u (ne)vremenu i o ljudskoj opstojnosti na krajnjim granicama održivog.

Kada se pak uspoređi kataloški dostupne podatke o broju objavljenih dnevnika – neovisno o svim mogućim značenjskim nijansiranjima tog pojma – s podacima o broju objavljenih sjećanja, memoara i sl., neravnoteža je drastična u korist naknadnih, poslijeratnih interpretacija partizanskog iskustva. Izvjesno je da je tome tako svugdje u svijetu, kada je riječ o iskustvima drugoga svjetskog rata, točnije, o iskustvima svakog rata – *inter arma silent Musae*. Partizanski je rat u Jugoslaviji, ipak, tek manjini i to u rijetkim prilikama činio mogućim da o njemu svjedoči svojim zapisima. Ako ni zbog čega drugog onda zato što su partizansku većinu činili ili slabo pismeni ili pak nepismeni seljaci, a tek manjinu manje ili više obrazovani ljudi različitih zanimanja, a nerijetko neskloni, kao ljudi posvećeni konspiraciji, da svoje brige te tragedije i traume uopće registriraju. U toj manjini bilo je u podmaklim poslijeratnim godinama izdanja – poput djela Gojka Nikoliša *Korijen, stablo, pavetina – memoari* (Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1981.) – koja su u memoarskom

¹ Ponavljamo da su sva ova izdanja objavljena u istoj, 1986. godini, a spomenuta je biblioteka zaboravljena.

žanru dosezali granice najboljih dnevničkih zapisa, a kao književna djela postajala kanonskim obrascima. Malo je bilo takvih.

Pisci ovih dnevnika su već uoči rata bili ljevičari, mladi ljudi posvećeni „komunizmu“, što god to kome danas značilo i, očito, spremni živjeti pa – ako se mora – umrijeti za svoju „sliku svijeta“.² Rat ih je zatekao kao šabačku učiteljicu i kao beogradskog apsolvanta prava. Pero je već od 1938. bio član Komunističke partije Jugoslavije, a Kaja od 1941. godine, u vremenu nakon sloma ustanka u Srbiji. Neovisno o rasporedima i dužnostima koje su im bile povjeravane i gdje su sve bili upućivani – zapisi o tome svjedoče – bili su samosvjesni akteri pokreta s kojim su se identificirali, drugim riječima, „vojnici Partije“. To im je nesumnjivo zajedničko, kao što im je zajednička zavičajna, obiteljska ukorijenjenost u Crnoj Gori, s jedne strane i u Mačvi, u Srbiji, s druge strane. Kako jedno u njihovim svjetonazorima ne isključuje drugo, Kaja je u svom dnevniku mogla zapisati nakon svega što je doživjela i proživjela na Baniji: „O, draga Banijo, koliku ljubav gajim prema tebi. *Više te volim no Mačvu u kojoj sam rođena...* Banija! Za nju su mi vezane najlepše uspomene...“ (22. januar 1945.) (454) Iskaz je šokantan kada se, s jedne strane, ima na umu koliko je tragedija i trauma autorica registrirala u svom dnevniku, ali i s druge strane, kada se nasuprot tome osjeti što je sve i u čemu je sve njezina „radost življenja“, stečena umijećem višegodišnjeg opstojanja na egzistencijalnim rubovima, a s vjerom u „bolji život“. Valja naglasiti da u autoričinu zapisu, dakako, nije toliko riječ o krajoliku, koliko o ljudima, Banijcima, onima s kojima se u takvim svojim iskustvima ljudski identificirala, dnevno ljudski provjeravala i pouzdavala. Stoga je i smrt najboljih među njima mogla i za nju, Mačvanku i za Peru, Crnogorca, biti razlogom da se preživi da bi se osvetilo njihovu smrt. O tome potresno svjedoči zapis nakon pogibije Nikole Nine Marakovića, komandanta Sedme banijske brigade, 13. lipnja 1943. godine: „U meni, kao i u ostalim borcima, kraj čijih tužnih očiju promičem polako sa Perom, raste val mržnje, želje za osvetom nad onima koji pokušashe da nam otmu položaje a pre par minuta istrgoše iz naše sredine najboljeg druga, našeg dragog Ninu.“ (464) U kakvu je to odnosu spram „radosti življenja“, autorica ne stiže pisati, ali je na današnjim čitateljima – svjedocima i/ili akterima još jedne serije ratova na istom tlu – obveza da o tome razmišljamo.

Banijski i slavonski zapisi Pere Lalovića iz 1944. godine dragocjeni su već i zbog regionalnih kontrasta koje autor registrira prelazeći iz jedne operativne zone u drugu, iz

² Nedavno su objavljeni usporedivi dnevnički zapisi bračnog para Salcberger: Danilo Šarenac – Ivana Pantelić (pr.), *Dve polovine sećanja. Partizanski dnevници kao izvor za istoriju Drugog svetskog rata*, Institut za istoriju, Beograd 2013., 168 str. („Dnevnik Ervina Salcbergera april – septembar 1944“ (49–96) i „Dnevnik Lee Albinum Salcberger (97–140).

jednog okoliša u drugi, iz ispaćene, siromašne Banije u – u usporedbi s njom – ratom pošteđeniju, mnogo bogatiju Slavoniju: „Spavali smo udobno. U pravom slavonskom krevetu. A i toliko putovanje je premorilo organizam, pa bi čovjek spavao i spavao... Dakle, tu smo u Slavoniji, u Voćinu. Lijepo mjesto. (...) Imaju električno osvjetljenje. Hrana slavonska. (...)“ (22. IV. 1944. godine – subota) (304). Za razliku od Kajina „ženskog pisma“, pronicljivog, ali vrlo osjećajnog i požrtvovnog u svakodnevnim situacijama, Perino „muško pismo“ prividno je hladnokrvnije, analitičnije, jednom riječju – borbenije, ali isto tako obilježeno s neuobičajeno lirski intoniranim pasażima, umijećem uočavanja svakodnevnih situacija – izvan i nasuprot ratnoj zbilji – kao i uživljavanjem u mnogo složenije pa i u toj složenosti nijansiranije slavonske realnosti.

Oboje, kao akteri s političkim funkcijama, unose mnogo zapisa o zbivanjima na svjetskim ratištima, uvijek od Istočnog fronta nadalje, po cijelom svijetu, napose na Mediteranu. Oba dnevnika odlično su svjedočanstvo koliko su partizani svoju borbu doživljavali kao sastavni dio svjetske bitke između „Dobra“ i „Zla“, neutralizirajući nerijetko čak i inače vrlo uočljive ideologizirane obrasce mišljenja i djelovanja. Ali i to je samo jedna od mnogobrojnih tema koje ovi dnevници problemski iznova oživljavaju.

Autor ovih redaka, Dragutinovih godina, dijete banijskih roditelja, nešto mlađih nego njegovi, sin Đure Jovanova Roksandića – prema knjizi Viktora Kućana „Borci Sutjeske“ – „zamenik(a) političkog komesara I. bataljona (VIII. banijske brigade – D. R.), rođen 1920, Majske Poljane, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ od novembra 1941, krajem rata komandant(a) mesta Glina“, malo je kada i to vrlo škrto čuo od svojih roditelja što su i kako pre/proživljavali u ratnim godinama. Drugi su mu mnogo više znali reći. Ali to su bili ipak „drugi“. Čitajući ove dnevnikе ne samo kao „slike drugog“ nego i kao „slike samih sebe“, potomci – što god to sve značilo – moraju se osjećati ljudski bogatijima, a i ljudski zapitanijima, i na kraju – obaveznijima u svom vremenu.